

A RAGOZOTT FŐNÉVI IGENEVÉK A KÉSEI ÓMAGYAR KORBAN

TÓTH ILDIKÓ

1 Bevezetés

A tanulmány első részében bemutatom a személyragos főnévi igeneves szerkezetek használatát a Jókai-kódexben. Ezeket az adatokat összevetem és kiegészítem a Bécsi Kódexből, a Münchener Kódexből illetve a 16. századi Jordánszky-kódexből és Székelyudvari kódexből származó adatokkal. A 15.-16. századi kódexekben található a személyragos főnévi igenevek legkiterjedtebb használata, mely száz évvel későbbi nyelvemlékeinkben már jelentősen visszaszorult. A kódexek ragozott igeneves szerkezeit összehasonlítom a mai magyarban előforduló ragozott igenevekkel. Ismertetem a személyragos főnévi igenevet tartalmazó szerkezetek típusait, és azok szerkezeti tulajdonságait, a különböző típusok között megfigyelhető hasonlóságokat és eltéréseket. A tanulmány másik fontos célkitűzése, hogy ismertetett késői ómagyar kori adatokra és a megfigyelhető változásokra egy generatív szemléletű elemzést adjon, mely magyarázatot nyújt a személyragos főnévi igenév használatában végbement diakron változásra és megmutatja a változás lehetséges kiváltó okait. Elemzésem szerint a diakrón változás mozgatórugója három tényező együttes hatásával magyarázható: 1. az egyeztető morféma fonológiai realizációja opcionális 2. főnévi argumentummal rendelkező főpredikátumok esetén az igeneves szerkezet alanya mind ragozott, mind ragozatlan igeneves szerkezetben kötelezően koreferenciális a főmondat egyik főnévi argumentumával és ez a kötelező koreferencia nem következik személyragok morfológiai tulajdonságaiból 3. A ragozott alak statisztikai gyakorisága egyszám harmadik személyű beágyazott alany esetében.

2 A főnévi igeneves szerkezet típusai mondattani szerepük alapján

A magyar nyelv történetében előforduló igeneves szerkezeteket a főnévi igenevet tartalmazó beágyazott mondat mondattani szerepe alapján csoportosítom. A főnévi igeneves szerkezet lehet a főmondat alanya, tárgya, illetve előfordulhat határozói szerepben. A leíró történeti tárgyú tanulmányokkal ellentétben cikkemben kizárólag a főnévi igenév mondattani szerepe alapján állítok fel osztályokat, és nem térek ki olyan szemantikai megkülönböztetésekre, mint például a határozói szerepű főnévi igeneveken belül a célhatározói, véghatározói, állapothatározói szerep megkülönböztetése. Ezeket a jelenetébéli kategóriákat azért nem veszem figyelembe, mert a ragozatlan és a ragozott főnévi igenevek eloszlása és ezen jelentéstani kategóriák között semmilyen korreláció nem figyelhető meg.¹ Amint azt az alább kifejtett elemzés során látni fogjuk, nem is várható, hogy a pusztán morfológiai és szintaktikai szempontból releváns szerkezeti változás ezen jelentéstani kategóriáktól függjön.

A ragozott főnévi igeneves szerkezetek történeti változásait vizsgálándó a következő hat típust különböztetem meg:

- (i) A ragozott főnévi igeneves szerkezet egy személytelen (egy ill. két argumentumú) predikátum alanyi argumentuma. A leggyakrabban használt ilyen személytelen predikátumok: *kell, illik, jó, jobb, kemény, édes, kellemes, nehéz, könnyű, szokása, része, hatalma van, van/nincs*. Ez az igeneves szerkezet a mai magyarban és a kései ómagyarban is grammatikus. Lásd (1) példamondatok.
- (ii) A ragozott főnévi igeneves szerkezet a főmondati predikátum tárgyi argumentuma. A főmondati predikátum argumentumszerkezete és a koreferencia viszonyok alapján három esetet különböztethetünk meg:

---

¹ Károly (1956) művében részletesen foglalkozik az egyes határozófajták elhatárolásának kérdésével. Sokszor új osztályokat, alosztályokat állít fel. Dolgozata elején azonban megjegyzi „Az egyes adatok osztályokba, alosztályokba, csoportokba, stb. való elhelyezésére rengeteg időt fordítottam, elvileg nem tulajdonítok túlságosan nagy jelentőséget ennek. De egyrészt az adatokat el kellett valahová helyeznem, másrészt arra is gondoltam, hogy a finom különbségek szételemezésének sokszor csak az eljövendő kutatások látják hasznát.” (Károly 1956:8)

- a. A főmondat részeshatározójának és az igenév alanyának referenciája azonos, a főmondati predikátum háromargumentumú. A mai magyarban ebbe a típusba tartoznak a *hagy, enged és segít* igék, melyeket bizonyos korlátok között használunk főnévi igenéves szerkezettel.² A kódexirodalomban további igék tartoztak ebbe a csoportba: *tanácsol, mutat* (=tanít) *parancsol, ad*. Lásd (2) példamondatok.
- b. A főmondat alanyának és az igenév alanyának referenciája azonos, a főmondati predikátum kétargumentumú. A generatív szintaktikai irodalom az ilyen koreferenciát nevezi alanyi kontrollnak. A kései ómagyar korban ebben a szerkezetben előforduló főigék például *kezd, akar, kíván, tud, merészik, mer, (meg)fogad, méltól, áhít, megtökél, elfeled, szégyell, érdemel*. Lásd (3) példamondatok.
- c. A főmondat tárgyának és az igenév alanyának referenciája azonos. A kései ómagyar korban ebben a szerkezetben előforduló főigék például *kényszerít, hagy, enged, tanít, lát, hall, érez*. Lásd (4) példamondatok.
- (iii) A ragozott főnévi igenéves szerkezet határozói szerepű. A főmondati predikátum argumentumszerkezete és a koreferencia viszonyok alapján két alesetet különböztethetünk meg:
- a. A főmondat alanyának és az igenév alanyának referenciája azonos, a főmondati predikátum egyargumentumú. Ebben a szerkezetben előforduló főigék például *jön, ered, (el)fut, (fel/ki/be)megy, felkel, eresztetik*. Lásd (5) példamondatok.
- b. A főmondat tárgyának és az igenév alanyának referenciája azonos, a főmondati predikátum kétargumentumú(alanyi kontroll). Ebben a szerkezetben előforduló főigék például *küld, (el)ereszt, enged, hagy* (=hátrahagy), *bocsát, kényszerít, unszol, erőltet*. Lásd (6) példamondatok.
- (1) a. Nem nektec kel **tudnotok** az itelètet è (MünchK: 249)
b. Iob ènnèkem meg halmom hogne elnem (BK: 245)
- (2) a. èngèttè tunèktec tu fèlèsegtekèt **èlhagnotoc** (MünchK:55)
b. adot onèkic tèhètseget èllènt **allanioc** (BK: 19)
- (3) a. nèm akarac **kouètniec** o attoknak istènèkèt (JókK: 17)
b. gòndollakuala oèt **meg oniec** (BK: 19)
c. tuttoc io adomanocat **adnotoc** (MünchK: 28)
- (4) a. Kènzèreite i^c (Jèzus) o taneituanit a aioLkaba **felmènnièc** (MünchK: 46)
b. hagy engemet **mondanom** (JókK:90)
c. taneituan oèt **tartanioc** mēdenekèt (MünchK:81)
d. kikèt...hallottakuala o reiaioc **onièc** (BK: 43)
- (5) a. en yewtem frater ylyeshez **bezellenem** (JókK:15)
b. Ki menenec ke' **latnioc** (MünchK: 145)
- (6) a. erez el èlozer engemet **mènem** es **eltemetnē** en attaāt

² A mai magyarban ezek az igék csak olyan esetben engedik meg a ragozott főnév igenéves szerkezetet, ha az igenév tárgyias ige (Vö.: *Nem hagyott (nekem) egy filmet sem megnéznem. *Nem hagyott (nekem) elmennem.*)

A (ii/b), (ii/c) és a (iii) típusok a mai magyarban már nem engedik meg a ragozott főnévi igenév használatát. A kései ómagyar korban viszont ezekben a szerkezetekben ugyanolyan gyakran előfordulhatott a ragozott alak, mint a ragozatlan.

A 15. század első feléből származó kódexeken kívül csak két magyar szövegművet ismerünk, melyben előfordul főnévi igeneves szerkezet: Halotti beszéd és könyörgés (1192-1195) és Ómagyar Mária siralom (1300. körül).³ A Halotti beszédben 4 ragozott főnévi igeneves alak fordul elő, egy tárgyi pozícióban, 3 pedig szabad határozóként.

- (7) a. gimilcǫtul munda nekí elnie
b. kinec odut hotolm ovdonia ef ketnie
c. iov felevl iochtotnia ilezie wt (ÓMOlv. 69-70.)

A Halotti beszéd adataiból azt a következtetést mindenképpen levonhatjuk, hogy a személyragos igenevek első írásos nyelvemlékeink korában már a nyelv szerves részét képezték. Ebből az is következik, hogy a személyragos főnévi igenév eredetére a magyar nyelv adataiból választ nem kaphatunk, csupán feltételezéseket tehetünk a többi rokon nyelvben fellelhető ragozott főnévi igeneves formák alapján. Az eddigi történeti kutatások alapján a legelfogadottabb nézet szerint a birtokos személyragból alakult ki a főnévi igenév személyragja. Tanulmányomban a személyragos főnévi igenév kialakulásával nem foglalkozom.

A kódexirodalom igenévhasználatának kapcsán gyakori az az érvelés, miszerint az igenevek túlzott használata latinizmus, s ennek megfelelően számos szerkezet idegenszerű, a magyar nyelvnek nem képezi szerves részét. Babits Kálmánt idézve „a régi magyar nyelvben az infinitívusz széleskörű alkalmazása (*főlemelvén szavukat és kezdének sirniuk*) a participiumok nótájára keletkezett idegenszerűség volt, nem tősgyökeresség” (Nyr 7: 260). Az ilyen megállapítások mögött azonban nyelvészeti érvelések, bizonyítások nem találhatók.

A kódexekben az igenevek használata kétségtől függ az eredeti latin szövegek igenévhasználatától, sok esetben azt teljes mértékben tükrözi. A személyragos főnévi igenevek előfordulása azonban a latintól független, hiszen a magyar ragozott igenév megfelelője a latinban ragozatlan főnévi igenév vagy gerundium.

3 Az igeneves szerkezet alanyának esete

3.1 Strukturális eset igeidő jelenléte nélkül

Univerzális grammatikai elv, hogy az időjel nélküli és személyragtalan igeinek nem lehet hangzó alanya. Minden hangzó alany esetében van szüksége, és az időjel nélküli személyragtalan igenév strukturális esetet nem engedélyez. Az ilyen szerkezetekben a főnévi igenévnek eset nélküli rejtett alanya van, melynek referenciája vagy általános (generatív szóhasználatban RPO_{ab}), vagy főigei egyik argumentumával azonosított, azaz a PRO alanyt a főmondat egy adott argumentuma kontrollálja. Vita tárgya, hogy a hangzó alany megjelenítéséhez szükséges strukturális esetet az időjel, a személyrag vagy a kettő együtt engedélyezi-e.

Más nyelvekben előforduló kötőmódú igék illetve ragozott infinitívuszi igék hangzó alanya alapján megállapíthatjuk, hogy az alany strukturális esete nem köthető egyértelműen az időjelhez. Ismert példák erre a balkáni nominatívuszi alannyal rendelkező kötőmódú szerkezetek, ahol a beágyazott kötőmódú igeinek nincsen független időjele (pl. görög, román). Az É. Kiss (2009) által redukált kötőmódú beágyazott mondatnak elemzett Moldvában és Erdélyben használatos *el kell érje János a vonatot* szerkezetben nominatívuszi esetű alany engedélyezett, bár a beágyazott igei szerkezetnek nincs független igeideje, se független aspektusa. A nominatívuszi esetet nem az igeidő, hanem az ige megjelenő személyrag engedélyezi. A portugál ragozott infinitívusok is engedélyeznek testes alanyt olyan környezetben, ahol független időjel nem feltételezhető az infinitívuszi mondatban (Raposo 1987).

³ Az Ómagyar Mária siralomban egy meglehetősen kérdéses adat maradt ránk: *tuled ualmun denum ualallal...*

3.2 *Datívuszi alany a magyarban*

A magyarban a személyragos főnévi igenév, bár igeideje nincs, datívuszi esetű alanyt engedélyez. Ennek az állításnak az elfogadásához meg kell mutatnunk, hogy a főmondati személytelen igék mellett megjelenő datívuszi főnév bizonyos szerkezetekben az infinitívuszi mondat alánya.

A személytelen predikátumok mellett megjelenő igeves szerkezetek a főmondati predikátum argumentumszerkezte alapján két típusba sorolhatók:

1. A főmondati predikátum egyargumentumú, egyetlen argumentuma a főnévi igei kifejezés. Ezen a csoporton belül megkülönböztethetünk (i) episztemikus modálisokat (valószínűséget kifejező), (ii) irányultság nélküli deontikus modálisokat (szükséget kifejező) és (iii) főnévi predikátumokat (pl. *gonoszság, szemtelenség, illetlenség*)
2. A főmondati predikátum kétargumentumú. Egyik argumentum a datívuszi esetben megjelenő experiens szerepű főnévi kifejezés a másik argumentum a főnévi igeves szerkezet. A főmondati predikátum lehet (i) alanyú irányultságú deontikus modális, (ii) értékelést kifejező melléknévi predikátum. (pl. *kellemes, lehetetlen, fontos, könnyű, jó*), illetve (iii) létige.⁴

É. Kiss (2001) a következő, elméleti szempontból nagyon elegáns elemzést javasolja a mai magyar adatokra. Experiens szerepű vonzat jelenlétében – azaz kétargumentumú predikátumok esetében – mindig kontroll szerkezetről van szó, az infinitívusz alanya PRO. Ekkor az infinitívusz kötelezően ragtalan (8a). Egyargumentumú főmondati személytelen predikátumok esetében azonban kontrolláló hiányában az infinitívusz alanya vagy hangzó főnévi csoport, vagy ennek fonológiailag üres, esettel rendelkező megfelelője, azaz *pro*. Az infinitívuszi alany datívuszi esetét az igei alaptaghoz kapcsolódó birtoklásjel engedélyezi (8b).

- (8) a. Kár volt Jánosnak [PRO ennyit várakozni]
b. Nem kell [az ebédnek/*pro* délre kész lennie]

Az elemzés alapját adó összefüggés a következőképpen fogalmazható meg:

- (9) A főnévi igenév akkor és csak akkor vesz fel személyragot, ha a főmondatban nincs jelen kontrolláló főnévi csoport.

A következő fejezetben amellet érvelek, hogy ez a kétirányú implikáció a mai magyar adatok esetében problémás, míg a késői ómagyar kori adatokra semmiképpen sem terjeszhető ki.

4 A személyrag használatának választhatósága

4.1 *Mai magyar – személytelen predikátumok és a ragozott igeves szerkezet*⁵

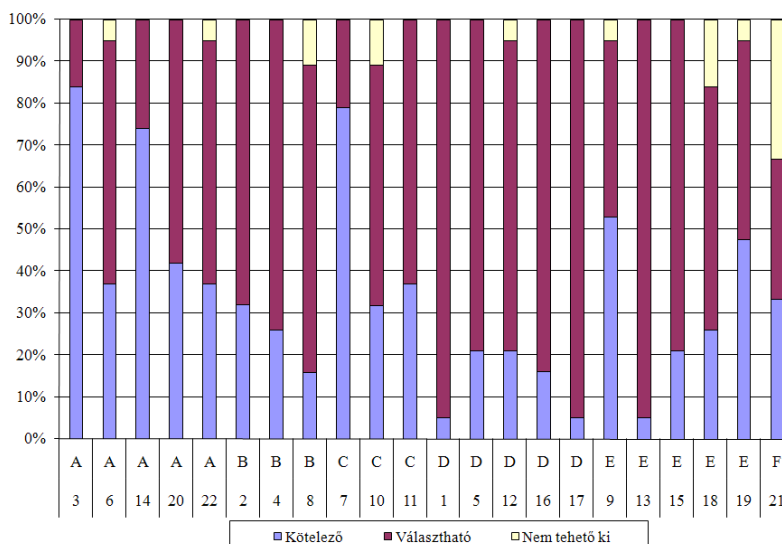
A személytelen főmondati predikátum vonzatszerkezete alapján megkülönböztetett típusok és a személyrag elhagyhatósága közötti összefüggés vizsgálatához kérdőívet készítettem, melyben a 3.2 részben felsorolt mindegyik típusra több példamondat is szerepelt, és a példamondatokban mindig jelen volt egy lexikális datívuszi argumentum.

A: episztemikus modális	(A tónak nem kellene még befagynia.)
B: irányultság nélküli deontikus modális	(Az ebédnek kész kell lennie.)
C: főnévi predikátum	(Butaság volt Jánosnak türelmetlenkednie.)
D: deontikus modális	(Péternek haza kell mennie.)
E: értékelést kifejező predikátum	(Péternek fontos volt megjelennie.)
F: létigés szerkezetek	(Van kinek elmennie a gyűlésre.)

⁴ Az egyes típusokra konkrét nyelvi példák a 4.1 alfejezetben találhatóak.

⁵ Ezen adatok ismertetése Tóth (2002) kutatásain alapul, az adatok a részletesebb kifejtése ott található. Tóth (2002)-ben további érveket sorolok fel a ragozott igei birtokos szerkezetként való elemzése ellen.

A megkérdezett anyanyelvi beszélőknek el kellett dönteniük, hogy a főnévi igenéven a személyrag megjelenése kötelező, választható, illetve a személyrag nem jelenhet meg. Az adatok feldolgozása után kapott eredményeket az alábbi táblázat ismerteti.

Jól látható, hogy a mai magyar nyelvhasználatban nem áll fenn egyértelmű összefüggés a főmondati predikátum alapján létrejövő szerkezet és a személyrag megjelenése között (ettől eltérő véleményt lásd É. Kiss (2001)). Más szóval a mai magyarban is létező jelenség a ragozott alak használatának választhatósága. A felmérés adatai alapján megállapíthatjuk, hogy a szinkrón adatok esetében kétséges az a fajta elemzés, miszerint a személyragos főnévi igenév megjelenése attól függ, hogy a személytelen predikátumának van-e főnévi vonzata, mely betöltheti a kontrolláló szerepét.

4.2 Kódexirodalmi adatok

A kódexekben több olyan személytelen predikátumos szerkezet található, amelyre nem áll fenn az (9)-ben megfogalmazott összefüggés. Egyrészt, episztemikus predikátum is előfordulhat ragozatlan főnévi igenévvél. A (10a,b) példákban a datívuszi főnév az igeneves szerkezet alánya: (10a)-ban a *kell* episztemikus modális, míg a (10b)-ben a főmondatban szükségét kifejező irányultság nélküli névszói predikátum áll.

- (10) a. keluala [ewbenne lenny banatnak] (JókK: 117)
 b. zykleegh [bel telly efedny myndeneknek] (JordK: 620)

Másrészt, a ragozott alakot használják olyan igeneves szerkezetben is, ahol a főmondat névszói predikátumának vonzata megjelenik: a (11a) példában a részeshatározói (*zsidóknak*), a (11b) példában pedig az alanyesetű (*én*) főnévi kifejezésként a főmondati predikátum vonzataként elemezhető, hiszen a birtokos szerkezet birtokosa.

- (11) a. miképpèn a fidoenac zokáfoc èltèmètnièc (MüncK: 237)
 b. en rezem ... te toruenedet oriznem (ApK: 90)

Az alábbi példákban láthatjuk, miként fordul elő a Jókai-kódexben mind a ragozott, mind a ragozatlan igenév olyan személytelen főige mellett, melynek megjelenik részeshatározós vonzata.

- (12) a. ma ennekem ew myatta engedtetett teftembe ternem (JókK:156)

Megállapíthatjuk, hogy a főmondati személytelen predikátum argumentumszámától nem függ a személyrag megjelenése. Az azonban megfigyelhető, hogy harmadik személyben a személyragtalan igenév legtöbbször olyan szerkezetekben fordul elő, amikor részeshatározós főnév jelen van (akár az igenév alanya, akár a főmondati predikátum argumentuma), illetve ha az igenév alanya általános alany.⁶

Kiterjesztve a vizsgálódást a személyes predikátumok körére is, a kérdés az, hogy a ragozott és ragozatlan alakok használata mutat-e összefüggést az igeneves szerkezet mondattani szerepével. Felhasználva Károly (1956) nyelvi adatait és a Nyelvtudományi Intézet honlapján elérhető adatbázist, táblázatot készítettem a személyragos, illetve személyragtalan főnévi igenevek használatának eloszlásáról.

1. táblázat: Jókai-kódex

Személy	Szám	alanyi igeneves szerkezet		tárgyi igeneves szerkezet		határozói igeneves szerkezet	
		<i>kell, illik...</i>		<i>akar, tud...</i>		<i>megy, küld</i>	
		Agr	∅	Agr	∅	Agr	∅
1.	E.	4	2	15	21	4	5
	T.	4	1	0	0	1	1
2.	E.	2	2	14	10	7	1
	T.	5	0	1	2	0	2
3.	E.	4	38	23	121	10	24
	T.	6	2	9	38	2	12

⁶ Az első és második személyű beágyazott alany esetében nincs összefüggés a személyrag használata és a személytelen ige részes határozós vonzatának megjelenése között.

2. táblázat: Bécsi Kódex

Személy	Szám	alanyi igeneves szerkezet		tárgyi igeneves szerkezet		határozói igeneves szerkezet	
		<i>kell, illik...</i>		<i>akar, tud...</i>		<i>megy, küld</i>	
		Agr	∅	Agr	∅	Agr	∅
1.	E.	8	0	14	0	7	0
	T.	4	0	2	0	3	0
2.	E.	5	0	25	0	4	0
	T.	1	0	16	0	4	1
3.	E.	0	34	1	126	2	40
	T.	9	1	23	47	22	13

3. táblázat: Münchener Kódex

Személy	Szám	alanyi igeneves szerkezet		tárgyi igeneves szerkezet		határozói igeneves szerkezet	
		<i>kell, illik...</i>		<i>akar, tud...</i>		<i>megy, küld</i>	
		Agr	∅	Agr	∅	Agr	∅
1.	E.	14	0	19	0	37	1
	T.	11	0	9	1	3	1
2.	E.	16	0	23	0	6	0
	T.	10	0	73	0	16	0
3.	E.	0	84	6	143	0	56
	T.	13	1	63	26	17	11

A táblázatban az adatokat a főnévi igeneves szerkezet mondattani szerepe alapján, valamint az igenév alanyának nyelvtani száma és személye szerint rendszereztem, felhasználva a 2. fejezetben vázolt tipológiát.

A statisztikai adatokból jól látható, hogy a ragozott alak gyakorisága nem mutat összefüggést az igeneves szerkezet mondattani szerepével. Alanyi, tárgyi, illetve határozói funkcióban a Jókai-kódexben első és második személyű alany mellett mind a ragozott, mind a ragozatlan alakok körülbelül ugyanolyan mennyiségben fordulnak elő. A Bécsi és a Münchener Kódexben első, illetve második személyű igenévi alany esetén szinte kizárólag csak ragos alakok fordulnak elő. Az egyes szám harmadik személyű főnévi igeneves alany esetében a helyzet éppen fordított. A Bécsi és a Münchener Kódexben szinte kizárólag a ragozatlan alak fordul elő (Bécsi kódex: 3 ragozott, 200 ragozatlan; Münchener Kódex: 6 ragozott, 283 ragozatlan), míg a Jókai-kódexben nagyobb arányban találunk ragozott alakot is, de ez a ragozatlan alakoknak még mindig csupán az ötöde. Többes szám harmadik személyben szintén más eloszlást mutat a Bécsi és a Münchener Kódex, mint a Jókai-kódex: Az utóbbiban a ragozott alak csak elenyésző mennyiségben fordul elő, míg a Bécsi és Münchener kódexben a ragozott alak előfordulása az előbbiben

azonos, az utóbbiban magasabb számú, mint a ragozatlan alaké. Összegzőképpen megállapíthatjuk, hogy mindhárom kódexben meghatározó tényező a ragozott alak előfordulásában az igenév alanyának személye. Az első és a második személy messzemenően többször alkalmazza a ragozott alakot, de ez az összefüggés igeneves szerkezet minden mondattani funkciójában fennáll.

A latin és a magyar összevetése során is megmutatkozik a ragozatlan illetve ragozott főnévi igenév használata közötti ingadozás. Ugyanazon latin infinitívuszi szerkezetet egy kódexen belül egyszer ragozott egyszer ragozatlan főnévi igenévvel fordították. Az alábbi esetekben azonos a főmondat predikátuma is, tehát sem a latinban, sem a magyarban nem található olyan szintaktikai vagy szemantikai különbség, mely indokolná a választást a ragozott illetve ragozatlan alakok között.

- (13) a. kèrèficuala ötèt megfognioc (MünchK: 62) Latin: Quaerentes eum tenere
b. kèrèficuala azért ötèt megfogni (MünchK: 207) Latin: Quaerebant ergo eum apprehendere
- (14) a. kész vagyok atyám engedelmességet tenni (JókK: 11)
b. leszek kész megsegéllenem (JókK: 79)

Az elemzésem szempontjából fontosak azok az adatok, ahol mellérendelt személyragos és ragtalan alakok egy mondaton belül fordulnak elő mellérendelő szerkezetben.

- (15) a. tudyak mytt kel tartanyok es myt eltauoztattny (JókK: 119)
b. annac kell fel nõni ènnèkem ke meg kullèbednem (MünchK: 87)

Összefoglalva, mivel a kódexirodalomban alanyi és tárgyi kontroll szerkezetekben ugyanolyan gyakran előfordulhat a ragozott, mint a ragozatlan főnévi igenév, határozói és vonzat pozícióban is, így a (9)-ben megfogalmazott összefüggés a diakron adatok esetében nem áll fenn.

5 Kötelező koreferencia

5.1 Koreferenciális alanyok ragozott igeneves szerkezetekben – kései ómagyar

A vizsgált kódexekben a személyragos igenév alánya mindig koreferenciális a főmondat egy argumentumával. Kétargumentumú predikátumok esetén az alannyal, a tárggyal vagy a datívuszi vonzattal, három argumentumú főigék esetén a főige tárgyával vagy datívuszi vonzatával. Ez a kötelező koreferencia nem következik személyragok morfológiai tulajdonságaiból: a paradigma minden eleme egyértelműen azonosítja a főnévi igenév alanyának számát és személyét. E tulajdonság fényében magyarázatra szorul az a tény, hogy nem grammatikusak az olyan szerkezetek, ahol a beágyazott ragozott főnévi igeneves szerkezet alánya nem koreferens a főmondatban előforduló argumentumok egyikével sem (**jobb énnékem meghalnod, minthogy...; *akarok néked eltűnnöd*).

Az 2. fejezetben hat különböző típusba soroltam az ómagyarban előforduló ragozott főnévi igeneves szerkezeteket. Az (i) és (ii) esetben (alanyi és tárgyi igeneves szerkezetek) minden típusban vannak olyan főmondati predikátumok, melyek lexikai-szemantikai tulajdonságai nem teszik lehetővé a beágyazott mondatban egy független cselekvéshordozó megjelenését. Ezeket kötelező konrolligéknek nevezzük. Tartozik azonban minden típushoz számos olyan predikátum, amely szemantikailag a beágyazott mondatban a főmondat bármely argumentumától eltérő referenciájú alanyt engedélyez.

Az alanyi mellékmondatok esetében szemantikailag nem kizárt a független referenciájú beágyazott alany. A kódexekben független beágyazott alany esetében *hogy*-kötőszavas alanyi mellékmondat található:

- (16) a. Myolta kelletek vrnak, hogy teged latnaloc⁷ (JókK:98)
 Latin: postquam placiut Domino, ut te viderem.
 b. Illik neektek, hog egh embor halion megh (WinklK:138)
 c. Kellèmètes tünèctec, hog eg èmber meghallTjon è nèpert (MünchK:98)
 d. Nè volna kellèmètes onèkic hogÿ valaki tanofagot vallana èmbezrol (MünchK:86)
 e. Lehattettlen hogy e3 ember ne legen zent (JókK:21)

Ezeket a szerkezeteket csak akkor lehetne ragozott főnévi igeneves szerkezettel kifejezni, ha a főnévi igenéven megjelenő személyrag engedélyezne független referenciájú alanyt. Megállapíthatjuk tehát, hogy a mai magyarhoz hasonlóan a kódex irodalomban sem volt lehetséges független részeshatározói vonzatot kifejezni a főmondatban, és független alanyt kifejezni a ragozott főnévi igeneves mondatban.

A személyraggal ellátott igenév és a *-t* képzős főnév birtokjeles használata közötti különbség szintén a fenti állítást támasztja alá. A latin szövegben előforduló, úgynevezett kettős tárgyú szerkezetek (accutivus cum infinitivo) fordításánál a Bécsi és a Müncheneri Kódexben leggyakrabban a *-t* képzős főnevet találjuk, mely lehetővé teszi egy független alany kifejezését a főnévi csoporton belül: *nem remélik vala immár önéki megjöttét* (BK: 38). Ha a ragozott főnévi igenév megengedné egy, a főmondati alanytól független referenciájú datívuszi alany megjelenését, akkor az eredetileg infinitívuszt tartalmazó latin mondatot a *nem remélik vala immár neki megjönnie* szerkezettel lehetett volna lefordítani. Ilyen és ehhez hasonló igeneves szerkezetek azonban egyik vizsgált kódexben sem fordulnak elő.

5.2 Független referenciájú alanyok ragozott igeneves szerkezetekben – osztják, vogul, egyes újlatin nyelvek

Kitekintésképpen ismertetek olyan nyelvekből adatokat, ahol szintén létezik ragozott infinitívuszi vagy participiumi alak. Ellentétben a magyarral, ezekben a nyelvekben a ragozott infinitívusz független referenciájú beágyazott alanyok esetében grammatikus, míg a ragozatlan formát a kötelező koreferencia esetében használják.

E cikk kereteibe nem fér bele a magyar nyelv legközelebbi rokon nyelveiben előforduló ragozott igeneves alakok részletes tárgyalása, ezért az osztják és a vogul nyelvvel kapcsolatban csupán azokat a jellemzőket emelem ki, melyek a cikk témájához legszorosabban kapcsolódnak: a ragozott alak szerkezeti eloszlása, a ragozott és a ragozatlan alak váltakozása. Az osztjákban nincs ragozott infinitívusz, viszont a participium vonzat és szabad határozó funkcióban egyaránt megjelenhet ragozott alakban is. A participiumon megjelenő ragozott alakok történetileg a birtokos szerkezetben a birtokon megjelenő birtokragnak felelnek meg, de fonológiaiilag már eltérnek tőle. A participium ragozott formája engedélyezi a beágyazott mondatban a főmondat argumentumától különböző referenciájú alanyt. A személyrag megjelenése a beágyazott mondat információstruktúrájától függ (Nikolaeva 1999)

- (17) a. [naŋ o:l-t-e:n e:lti] ma u:r-na jax-s-ə-m (Nikolaeva 1999:48)
 te alszik-PART-E/2 én erdő-LOC sétáltam
 „Te aludván, én az erdőben sétáltam.”

A vogulban a főnévi igenéven nem jelenhet meg egyeztető morféma. A *-n*, *-ne*, *-nö* képzős és az *-m* képzős participiumon azonban megjelenhetnek egyeztető személyragok alanyi, tárgyi vagy határozói funkcióban is. A beágyazott ragozott participiumi mondat alanya független referenciával rendelkezhet. A személyrag kitétele azonban nem mindig kötelező. Az alábbi példákban fonológiaiilag testes független alannal jár együtt ragozott, illetve ragozatlan participium.

- (18) a. matər χārəštənə sujtı
 valami reccsen-PART hall-PASS-E/3 („Hallanak valamit reccseni.”)
 b. ..āyıt χājtiyt-a-ne-nel sujtı
 lányok fut-PART-T/3 hall-PASS-E/3 (Hallják a lányokat futni.”)

⁷ Ebben a példában a *kelletik* ige tetszik jelentésben fordul elő; valamint az *illik*, *jó*, *hasznos* jelentésben.

Az osztják és a vogul ragozott participiumokhoz hasonlóan viselkednek a magyar *-ás/-és* képzős főnevek birtokos szerkezetben: a személyrag jelenléte engedélyezi a független referenciájú birtokost, mely kifejezheti az alapige cselekvéshordozóját.

- (19) a. Nagyon kellemetlen volt nekik [Péter panaszkodása/Péternek a panaszkodása].
b. Jól esett volna [a (te) támogatásod]
c. Kinyitotta a kaput [a lovak bevonulásához]

Az újlatin nyelvek közül a portugál (Raposol 1989), a galíciai (Longa 1994), a szárd nyelv logudorói dialektusa (Jones 1993) és a nápolyi nyelv 13.-16. századig használt változata (Vincent 1998) használ ragozott infinitívuszi alakokat. Ellentétben a magyarral, ezekben a nyelvekben a ragozott alak csak a független referenciájú infinitívuszi alany esetében grammatikus. Az alábbi szárd példák ezt illusztrálják tárgyi (20a,b), illetve határozói szerepű (20c,d) infinitívuszi szerkezetben.

- (20) a. keljo cant-**are**
akarok énekel-ni Jones (1993: 278)
- b. non keljo a cant-**are-n**
nemakarok énekel-ni-T/3
„Nem akarom, hogy ők énekeljenek.”
- c. so issitu kene mandic-**are**
én mentem nélkül en-ni
„Elmentem anélkül, hogy ettem volna.” Jones (1993: 298)
- d. devo accabare custu travallu prima de ghir-**are-t** su mere
kell befejezni ezt munkát mielőtt visszatér-ni-E/3 a főnök
„Be kell fejeznem ezt a munkát, mielőtt visszatér a főnök.” Jones (1993: 279)

Ugyanez a tendencia figyelhető meg portugál ragozott infinitívuszok esetében már a 14. században is és a mai portugálban is. A ragozott infinitívuszi szerkezet előfordulhat alanyi, tárgyi és határozói pozícióban is. A (21) mondatban a célhatározói mellékmondatban az infinitívusz ragozott alakban fordul elő, alanya pedig független referenciájú.

- (21) ele abriu a cancela [para os calavos entr-ar-**em** no curral]
„Kinyitotta a kaput, hogy a lovak bemehessenek az istállóba.”

Érdekes párhuzam a magyar ragozott igenévvel, hogy az ónápolyi dialektus későbbi történeti szakaszában megjelentek a ragozott participiumok és gerundiumok, melyek esetében a ragozás teljes mértékben opcionális. A főmondat és a beágyazott mondat alanya azonos és bizonyos esetben ragozott, bizonyos esetekben ragozatlan gerundium jelenik meg a beágyazott határozói mondatban (Vincent 1998:140).

- (22) a. Li troyani ... abattevano non sparagn-**ando** ...
„A trójaiak lemészárolták [a görögöket] figyelmen kívül hagyva...”
- b. Li casali intravano adimand-**ando-no** pane.
„A falusiak bevonultak kenyeret követelve.”

A galíciai infinitívuszi szerkezetekben lexikális alany esetében szintén opcionális a rag jelenléte (Longa: 1994)

- (23) É doado supoñ-er-(en) os nenos as cousas.
van könnyű feltételez-ni-(T/3) a fiúk ezeket dolgokat
“Könnyen megtörténik hogy a fiúk feltételezik ezeket a dolgokat”

Az a tény, hogy a magyar nyelvben a ragozott infinitívuszi szerkezet szervesen összekapcsolódik a kötelező koreferenciával, míg más nyelvekben a ragozott infinitívuszi szerkezet lehetővé teszi az eltérő referenciájú alany megjelenését, magyarázatra szorul. Nem valószínű, hogy a megfigyelhető különbség forrása az újlatin nyelvekben és a magyar nyelvben a ragozott infinitívusz mondattani szerepének történeti alakulásából következik. Az újlatin nyelvek ragozott infinitívusza esetében a legelfogadott elemzés szerint a ragozott infinitívusz a latin imperfect subjunctivusból alakult ki, annak célhatározói előfordulásaiból (Pires 2002, Wireback 1994). A magyar *-ni* képzős igenevet egy *-n* képzős nomen akcionis latívusz ragos alakjából magyarázzák (MNyTNY 1991:340). Ez a *-n* képző megtalálható rokon uráli- finnugor nyelvekben is (zürjén, vogul és vojtyák). Az igenévképző és a rag kapcsolatából alakult ki egy egységes igenévképző. Sematikusan ábrázolva: (igető+igenévképző)+rag -> igető+(igenévképző+rag) -> igető+új igenévképző. Ezen elképzelés szerint a főnévi igenév mondattani szerepeit a nomen akcionis funkciója és a rajta található latívusz rag funkciója együttesen határozta meg. Valószínűsíthető, hogy eredeti funkciója a latívuszi, azaz célhatározói szabad bővítmény volt, és ebből alakulhatott ki további határozói és később a tárgyi funkciójú főnévi igenév, hiszen a tárgy ezekben a szerkezetekben az alany cselekvésének cél-, illetve végpontját fejezi ki. Így tehát mindkét nyelvben a ragozott infinitívusz célhatározói szabad bővítményi szerepű beágyazott szerkezetből alakulhatott ki.

5.3 Szintaktikai és szemantikai kontroll

A generatív szintaktikai irodalom kontrollal foglalkozó legújabb elemzései a kötelező koreferencia jelenségét két különböző okra vezetik vissza: szemantikai kontrollra, amikor függetlenül a beágyazott mondat szerkezeti tulajdonságaitól, a koreferencia a főmondati predikátum szemantikai tulajdonságából következik, annak lexikális jegye. A szemantikai kontrolltól független jelenség a strukturális kontroll. Ez esetben nem a főige lexikai tulajdonsága magyarázza a kötelező koreferencia tényét, hanem a beágyazott szerkezet strukturális tulajdonságai. Ilyen szerkezet például az eset nélküli PRO alanyt tartalmazó infinitívuszi mondat az angolban. A koreferencia a PRO szám- és személyjegyeinek hiányából következik. A strukturális és a szemantikai kontroll olyan értelemben összefügghet egy nyelvben, hogy szemantikai kontrolligék is előfordulhatnak strukturális kontrollszerkezetben. Például az angolban és a magyarban is, például a *próbál, kezd, tud* (=képes) szemantikai kontrolligék kizárólag infinitívuszi szerkezettel együtt állhatnak.

Az ómagyar adatok esetében strukturális kontrollról van szó, mivel a főnévi igeneves szerkezet mindig kötelező koreferenciát von maga után, függetlenül a főmondati predikátum típusától és a személyrag jelenlététől (kivétel, ha nincs a főmondatnak főnévi argumentuma). Ebből következik, hogy az univerzális grammatika lehetővé teszi, hogy a strukturális kontroll nem feltétlenül csak a PRO tulajdonságából következik, hanem következhet a beágyazott mondat más szerkezeti tulajdonságából is. Az ilyen esetek elemzésére alkalmas elmélet például Borer (1989) I-alany elmélete, mely szerint léteznek olyan szám- és személyragos egyeztető morfémával ellátott igei kiterjesztések, melyek alanya csak kötelező koreferenciával fordulhat elő. Az elemzés szerint a fölérendelt predikátum valamely vonzatának és a főnévi igenév *pro* alanyának kötelező koreferenciája a kiterjesztett főnévi igeneves szerkezet szintaktikai tulajdonságából következik. Ezt az elméletet a késői ómagyar adatokra alkalmazva, a főnévi igenéven megjelenő személyragot anafóriként köti a fölérendelt predikátum Infl-összetevője. A főnévi igenév alanyának és a főmondati predikátum vonzatának koreferenciája tehát annak következménye, hogy a főmondati és a beágyazott mondati Infl-fejek anafórikus viszonyban állnak.

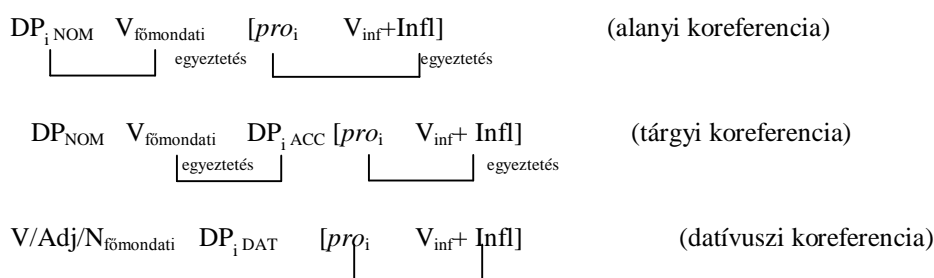
6 Elemzés

A vizsgált adatok alapján összefoglalásképpen az alábbi megállapításokat tehetjük.

1. A kódex irodalmoban a ragozott főnévi igenév minden olyan szerekezetben előfordult, ahol a ragozatlan igenév elfogadható, ha az igenévben szereplő cselekvés végzője ismert, nem pedig általános alany. Sem a latin eredeti, sem a magyar szerkezet nem indokolja a ragozott illetve ragozatlan alak közötti választást.

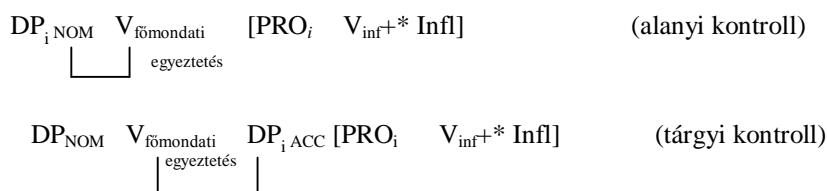
2. Főmondati főnévi argumentum jelenléte esetén az igeneves szerkezet alanya koreferenciális egy főmondati argumentummal (alannyal, tárggyal, vagy részeshatározós argumentummal).
3. A személyrag kitétele legtöbb esetben nem szükséges a főnévi igenév argumentumának azonosításához. Ennek oka a (2)-ben megfogalmazott általánosítás a koreferencialitásról, valamint az a tény, hogy személytelen egyargumentumú predikátumok esetén a főnévi igenév alanya megjelenhet datívuszi főnévi csoportként.

Az adatok tükrében a kései ómagyar korban előforduló ragos, illetve ragozatlan főnévi igeneves szerkezetekre az alábbi elemzést javaslom. A magyar nyelv ezen állapotában a főnévi igenév mindig együtt jár egy absztrakt Infl egyeztető morfémával, mely a főnévi igenévhez kapcsolódik. Fonológiai alakot azonban nem vesz fel kötelezően. Az absztrakt egyeztető Infl-fej jelenlétéből következik, hogy a főnévi igenév alanya minden esetben egy esettel rendelkező főnévi csoport, mely fonológiailag vagy testes vagy üres, utóbbi esetben *pro*.

Míg az igenév alanyának referenciáját személytelen főmondati predikátum mellett lexikális datívuszi DP hiányában csak a főnévi igeneven megjelenő rag jelölheti, addig a tárgyi és határozói szerepű igeneves szerkezetben a főnévi igenév alanya azonos referenciájú a főmondat predikátumának alanyával vagy tárgyával. Azokban a szerkezetekben, ahol a főmondati ige személyragja kifejezi a beágyazott mondat alanyának referenciáját, ott a ragozott infinitívusz egy idő után agrammatikus szerkezetté vált:

A szintaktikai szerkezetben ez a történeti változás azt jelenti, hogy a kötelező koreferencia olyan kontroll struktúrával párosult, ahol az igenév alanya eset nélküli PRO, a beágyazott mondat igenevéhez pedig nem kapcsolódik egy egyeztető morféma (akár azokban a nyelvekben, ahol soha nem is alakult ki ragozott igenévi alak).

A változást kiváltó okok a 4.2 és 5.1 alfejezetekben ismertetett tulajdonságok. A rag opcionálitása és a kötelező koreferencia miatt a nyelvet elsajátító új generáció legtöbb esetben olyan adatokkal szembesül, amelyekben semmi jel nem utalt arra, hogy az igenév alanya esettel rendelkezik. A 4.2 alfejezet táblázatából láttuk, hogy statisztikailag a leggyakoribb forma az egyes szám harmadik személyű alany mellett előforduló ragozatlan igenévi alak volt. Így feltételezhető, hogy az elsajátításban is ilyen adatok voltak a leggyakoribbak. Ezekben az esetekben azonban a rag hiánya és az alany koreferenciális volta lehetővé tette az igeneves szerkezet újraelemzését. Az elsajátításban szereplő nyelvi adatokban az igeneves szerkezet *pro* igenévi alanyának jelenlétét két észrevehető marker jelezheti: a személyrag fonológiai megjelenése, illetve az igenév alanyának független referenciája. Ha e kettőből egyik sem jelenik meg, akkor a szerkezet újraelemződik: a beágyazott koreferenciális üres alany PRO alanyként elemződik. Elemzésem szerint ez történt a 16. század folyamán azokkal a magyar igeneves szerkezetekkel, amelyekben az igenévi személyrag elhagyása nem vezet jelentésváltozáshoz, illetve

jelentésvesztéshez akkor sem, ha a mondatban nincs jelen lexikális kontrolláló főnévi csoport. Ez két esetben fordulhat elő az alanyi, illetve a tárgyi kontroll esetében.

HIVATKOZÁSOK

- É. Kiss Katalin 2001: A főnévi igenév személyragozásának kérdéseiről, in *Újabb tanulmányok a strukturális magyar nyelvten és nyelvtörténet köréből*, Budapest, Osiris Kiadó.
- É. Kiss Katalin 2009: Nekem el kell menni/ el kell mennem/el kell, hogy menjek/el kell menjek/el kellek menni, in *Nyelvelmélet és dialektológia*, Pázmány Péter Katolikus Egyetem.
- Jakubovich Emil és Pais Dezső 1929: *Ómagyar olvasókönyv*, Pécs, Danubia, 246-249.
- Jones, Michael Allan 1993: *Sardinian Syntax*, London & New York, Routledge.
- Károly Sándor 1956: Igenévrendszerünk a kódexirodalom első szakaszában, in *Nyelvtudományi Értekezések 10.*, Budapest, Akadémiai Kiadó.
- Keresztes Kálmán 1953: A személyragos főnévi igenév használatáról, in *Magyar Nyelvőr 77*: 340-352.
- Longa, Víctor Manuel 1994: The Galician inflected infinitive and the theory of UG, in *Catalan Working Papers in Linguistics 4.1*, 23-44.
- Mariánovics Milán 1908: A datívus történetéhez, in *Magyar Nyelvőr 37*, 296-302.
- Martins, Ana Maria 2001: On the origin of Portuguese inflected infinitive, in Brinton, L. szerk.: *Historical Linguistics 1999: Selected papers from the 14th International Conference on Historical Linguistics*, Amsterdam, John Benjamins
- Miller, Gary D. 2003: Where do conjugated infinitives come from?, in *Diachronica*, Amsterdam, John Benjamins, 45-81.
- Nikolaeva, Irina 1999: Ostyak, in *Languages of the World/Materials 305*, München, Lincom Europa.
- Pires, Acrisio 2002: Cue-Based Change: Inflection and Subjects in the History of Portuguese Infinitives, in Lightfoot, D. szerk.: *Syntactic Effects of Morphological Change*, Oxford, Oxford University Press.
- Raposo, Eduardo 1987: Case theory and Infl-to-Comp: the inflected infinitive in European Portuguese, in *Linguistic Inquiry 18*, 85-109.
- Riese, Timothy 2001: Vogul, in *Languages of the World/Materials 158*, München, Lincom Europa.
- Simonyi Zsigmond 1890: A főnévi igenévről, in *Magyar Nyelvőr 19*, 241-250
- Tóth Ildikó 2000: *Inflected infinitives in Hungarian* [Ragozott főnévi igenevek a magyarban], PhD disszertáció, Tilburg
- Tóth Ildikó 2002: Can the Hungarian Infinitive be Possessed? in *Approches to Hungarian*, Vol. 8., Budapest, Akadémiai Kiadó.
- Vincent, Nigel 1998: On the Grammar of Inflected Non-Finite Forms (With special reference to Old Neapolitan), in Korzen, Iorn és Herslun, Michael szerk.: *Clause Combining and Text Structure*, Copenhagen, Samfundslitteratur, 135-158.
- Wireback, K. J. 1994: The origin of the Portuguese inflected infinitive, in *Hispania 77*, 544-552.